

szemle

Kifejtetlen hordozott energia

BEREMÉNYI GÉZA: VADNAI BÉBI

Sokkal hosszadalmasabbra sikerült a kritikus babrálása Bereményi Géza munkájával, mintsem azt előzetesen gondolta. Visszaolvasva, utána gondolva a hetvenes évek végi vitáknak – 1980-ban jelent meg például a *Kortársaink* sorozat *Fiatal magyar prózaírók* című kötete Kulin Ferenc szerkesztésében – szörnyen bele lehet gabalyodni az egykori „fiatal író” eszmecserébe. Ezt az időutazást akkor is érdemes megtenni, ha Bereményi ebben a regényében erős öniróniával beszél pályakezdő magáról, magukról. Maga az írói gesztus is, hogy *Irodalom* című korai novellájából származtatta át ide főhősét, Dobrovicsot, valami visszatérést, visszatekintést jelent. Aztán az első oldalak allúziói, finom célozgatásai, „[v]an idő” (6.), azaz másként „idő van”, hogy múlik az életünk a langyos semmiben, aztán a kiadói antológia-szerkesztő odavetett mondata, „[r]ajban könnyebb fölrepülni” – mind azokat a Bereményi barátja által megénekelt hatvanas-hetvenes éveket idézik. A nemzedéki összeszorítottságot, ami tulajdonképpen meg is kérdőjelezte, hogy valójában létezik nemzedék. Bereményi – aki pedig a nemzedéki életérzés kifejezője volt, legfőképpen a legendássá – majdnem azt írtam „legendáriumossá” – vált korjelző dalaiban, igen korán tagadta nemzedéki összetartozásukat. Finom utalásrendszere felhívás a „nemzedék” (a tagadott nemzedék) újbóli irodalomtörténeti számbavételére. „Nem ismertük és nem ismerjük egymást, sem személyesen, sem a művekben. Nem volt alkalmunk közös munkára, nem éltük át az együttes támadás és védekezés összeolvasztó és szétválasztó kalandjait. Nem szakadtunk el egymástól, mert valójában sohasem tartoztunk össze; nem gyorsítottuk föl egymás gondolatait, mert senki sem volt kíváncsi a gondolatainkra (és a gondjainkra)” – fogalmazta meg egy Varjas Endrével való beszélgetésben 1971-ben az *Élet és Irodalomban*. Tíz évvel később – túl egy a már fiatalabbakat is, sőt, már inkább őket involváló vitán, a FIJAK betiltásán – a *Fasírt* című vitaantológiában egy szintén *ÉS*-szerkesztő, Székely János *Kibújni a kalap alól* című szövegében nyersebben fogalmaz: „Utálom, ha egy szorosabb-lazább írói csoportosulás valamennyi hasonló korú író nevében nyilatkozik. Vagyis a *demográfiai* értelemben vett nemzedék nevében [...]. Másfelől: reménytelennek tartok minden olyan kísérletet, hogy írókat – csupán életkoruk miatt – egy kalap alá vegyenek. S még reménytelenebbnek tartok minden kísérletet, mely az egy kalap alá vett írók mindegyikében valami *közös vonást* próbál kimutatni.” Hiába „tetőzött az ifjúsági probléma” – az ifjúság marginális helyzetben volt, bár nagyon akart valamit. (Ám bármennyire tagadja is, akár Bereményi, akár más a nemzedékesdit, azért van ebben mégis valami. Egy következő, ilyen összeszorított társaságról, házibulizó, identitáskereső laza közösségről szólt a

Bereményinél mindössze négy évvel fiatalabb Dés Mihály, ugyancsak olvasmányos kulcsregénye, a *Pesti barokk*. És még az a – meglehetősen önkényes – jelentéstulajdonítás is érdekes, hogy Dés volt az 1988-ban készült, *A dokumentátor* című film főszereplője. Miközben a vita egy szála éppen arról szól, megállt-e a történelem, van-e cselekvési tér, mi a lefojtott élet értelme. Rózsa Endre egy emblematis sora szerint *történelemszünet* volt.)

Ezt az egykor nagyon is vére, felnőtt gazdasági biztonságra, ugyanakkor mégis erkölcsi tartásra, önismereti tétre menő valamit nagyon éles fénybe állítja (bocsánat) az időződő Bereményi Géza. Egyfajta *nevelődési* regényt ír ugyan, de ifjúságuk útkeresését megmosolyogja, kétellyel illeti egykori magukat, magát mint Dobrovicsot. „A provinciális próza stréberei” – írja a megjelenő antológiáról (43.), a fausti és jézusi életformához a pályakezdők hozzáveszik a kétértelműen hangzó, az előbbiektől gyökeresen eltérő ulyssesit (44.). A tébláboló fiatalok mögött csupa lepusztult élet, lefokozott egzisztencia, deklasszált felnőtt világ, múltba vesző, egykoron parádés és mégis éppen félelmekkel teli háborús ifjúság áll. A regény címadó szereplője, Vadnai Éva (Bébi) az Operával szemben álló francia reneszánsz stílusban épült Drechsler-palota örököse volt. (Ez persze a mese része, a valóságban, teszem hozzá, történetesen ismerve az impozáns ház egyik egykori lakóját, az épület az Államvasutak építette bérház volt, a bérek kedvezményezettjei a nagy állami cég nyugdíjasai voltak.) A háború alatt – zsidó származása miatt – az özvegy anyja és lánya átjártotta a palotát egy megbízható keresztény családnak. Vadnai Bébi ekkoron Pest szépe, a közeli Moulin Rouge-t gyakorta látogató üdvöskéje volt, lánykorában is önzestélyes tulajdonsága, hogy „nem ismer hazugságot” (27.). Apja haláláig, 1942-ig Bébi három férfit is az ujjai köré csavart. Egy gyerekkori zsidó fiút, Lulut, aki az első európai hadüzenetek után kivándorolt Argentínába. Vele játszott anno „orvosost” Bébi, első felvilágosító tapasztalataikat együtt szerezték a gyerekek, szülői áldással. Aztán jött a svéd követség ifjú attaséja, álompár, mondták rá, mikor megkérte Bébi kezét. Cabriolés kirándulásaiakon Carl sokat fényképezte Bébit, igaz, kiderült, nemcsak a vonzó nagyvilági úrilányt, hanem katonai és ipari objektumokat is lencsevégre akarta kapni és sűrűn csalt a fényképezőgép élességével. Az ügy kapcsán készült idézést maga Sombor-Schweinitzer József, főkapitány-helyettes, a politikai osztály vezetője, társaságuk ismerőse kézbesítette. A harmadik ifjú, Tipsi, dr. Selmeczi Tibor, divatos ügyvéd volt, eredetileg temesvári, „tapadós olajszemű srác”, „jó modorú, mégis nyegle”. Cinikus volt, mint a lány és mint a társaság. Gyanútlanok és nemtörődömök voltak. Noha „Európa nyugati fele már a háborúra készülődött, a magyarok fővárosa elhitette magával, hogy kimaradhat belőle”. Bébi terhes lesz Tipsitől, kacagva veteti el a gyermeket, de még a magzattal a hasában beleszeret a nőgyógyászba, és rövidesen elcsábítja azt. Nem érdekli, hogy az orvos jövendőbelije az elvetetett gyerek apjának húga, erkölcsi gátlásai nincsenek. Hisztérika, ösztönvezérelt, egzaltált felelőtlen lány. Szexuál- és mentalitástörténeti betét, adalék, ahogy az orvos ellenáll a nő ostromának. „Maga egy kurva, és én utálom a kurvákat” – mondja neki. Bébi erre azt válaszolja, mindenáron megszerezni akarván a férfit, hogy „akkor nem vagyok kurva”. „[M]aga zsidó, és én utálom a zsidókat tiszta szívből” – menekül a férfi. „[É]n szűz nőt akarok az ágyamba fogadni. Kit még nem érintett meg senki. Ez

nekem rögeszmém, és van egy menyasszonyom, aki nekem nevelődött, aki teljesen megfelel nekem, és akivel elhálni a nászt szigorúan a templomi esküvő utánra tervezzük. Nem pedig egy kurvával.” (130.) De a férfinek végtelenül jó volt az együttlét, és Bébi „megtett mindent az ágyban, amire csak kérte az orvos, bár tudta, hogy azzal keserű vizsgafeladatokat kap, és csak züllöttségét bizonyítja”. Fari-zeus, képmutató, vívódó férfi magatartás, igazi nemzedéki jellemző, gyökerei itt nem tárgyalhatók, ahogyan dr. Szemző egyéb vonásai is csak jó megfigyelések rögzítései. Nevezetesen, hogy sosem fázik és ridegen utasítja el a nőt, miután az minden védekezés ellenére terhes lesz tőle, és megszüli a gyereket. Az orvos vissza akar evickélni a keresztény úri középosztály nyugodt dzsentroid világába, a háború alatt még magukhoz is veszi a Bébitől született gyereket, menyasszonya és anyja elfogadják a ballépést, megszeretik a fiút, a regénybeli Doxát. (Mindezen közben az orvos saját kezével kaparja ki feleségét, mert nem akar gyereket. A háború miatt? Vagy mert neki már van egy? Vagy egyáltalán, ellenzi a gyerekvállalást? Hiszen Bébit is le akarta lőni, amikor kiderült, hogy az terhes. De őt talán azért, mert zsidó volt? Mert létét nem tudta és nem akarta beilleszteni a konzolidált középosztályi élet-be? Mindez homályban marad, megannyi kérdést hagyva az olvasóban.)

A „gyerek”, Doxa a kora hetvenes évek egy legendás kallódó alakja, közveszé-lyes munkakerülő, rendőrségi megfigyelt, a télikabátos járókelők között feltűrt ing-ujjban járó, a rendőrök figyelmét ezzel is magára irányító, bajkereső „befogadott bolond”, mások szerint tiszta ember és látnok. Egy egész szubkultúra néz föl rá, mert olyasféle szuverenitást testesít meg, amire a legtöbben, a bátorság és az ellen-állás látszatát magukra véve is, gyávák. Doxa élete és apakeresése a regény másik időrétege. A regény nyomozója a pályakezdő író, a már említett Dobrovics aki gyorsan, kérésre ír egy pótnovellát a fiatal írók antológiájába. (A referenciális valósághban a Gáll István szerkesztette, a *Magvető Új termés*-sorozatában megjelent, *Naponta más* című kötetéről van szó. Amelyben – ez is tény – Ungváry Rudolf és a már kötettel rendelkező Nádas Péter is szerepeltek. Az antológiák – ezeket feltárni is komoly irodalomtörténeti feladat.) Visszaidézve a korai Bereményi-interjút, már akkor kitűnt, hogy érdeklí a történelem síkjainak egymásra vetítése: „Számom-ra a történelem az a nagyobb rendszer, amelyben meg tudom vizsgálni a mai problémákat. Nem a történelmi események konkrét tanulságai érdekelnek, hanem a történelem mozzanatainak egyidejűsége. Nevezhetjük ezt a külsővé lett prousti időnek. A holt idők érdekelnek elsősorban [...], amelyek a »nagy« történelmi ko-rok, fordulatok, csomópontok között telnek, s kifejtetlenül hordozzák energiájukat. Azt hiszem, a mi korunk is ilyen.” Dobrovics kezd nyomozni Doxa kérésére, mert az – meghallva egyszer egy elejtett nevet – gyanakszik, hogy Dobrovics és ő testvérek. A két idősík, a negyvenes évek (nem fut tovább a történet, megáll dr. Szemző öngyilkosságánál, 1944 decemberében) és a korai hetvenes évek mint ok és következmény vetülnek, vetítődnek egymásra. A két idősík két állapot, az összekötő szálak elvágva, csak kezdő és végpontot látunk, hogy a kettő között mi történt, nem tudjuk. Kimarad Rákosi hatalomátvétele, az úri osztály megalázása, meghurcolása, behódolása. Kimaradnak az ötvenes évek, ahogy a konzolidáció is. Hiába állítja Dobrovics a regénybeli saját novellájáról, hogy „fésűben van benne a két idősík” (234.). A két idősík szétválík és csak ott kapaszkodik össze, ahol a

nyomozás felkapja a régi szálat, ahol a „kifejtetlen hordozott energia” ismét érezhetővé válik. A közbülsőket ekkor sem. (A történelmi figyelem az 1940-es évek középső harmadáig megy vissza, addig a bizonyos „Nulladik Év”-ig. Tovább nincs hátrálás, illetve a jelzés, hogy a Vadnai család és barátai legalább száz éve kikeresztelkedtek, nem nagyon állja meg a helyét, legfeljebb neológ családkról lehet szó, ha az idő jelzése pontos.) Hogy a szereplők életét milyen mértékben tette tönkre a „történelem”, azaz a politika, s mennyiben voltak önnön sorsuknak megvagy továbbrontói, nem látjuk. Nem tudjuk, a pesti szépségből, Bébiből hogyan lett sokdioptriás, megkopott ősz haját lófarokban hordó, slampos (öreg)asszony (vö. 112.). Mikor hagyta el így magát? És miért? A lelkiismeret-furdalás támadt volna fel benne? Erről aligha lehet szó. Az őt pumpoló, előtte mégis inkább kisfiúként megjelenő fiával érdemi kapcsolata nincs, az őt Öregkurvaként, vén kurvaként és Vénpicsaként említi. Elcseszett család, mondhatjuk ebben a szellemben, sok alkohollal, kocsmával, kimért borral. A kép valóságos és mégis hiányos. Annyiban talán mégsem, hogy a generációs szakadék a Dobrovics-Doxa nemzedék számára mélyebb volt a mainál. Dobrovics meg is ijed témájától, „[m]i a bűdös francból van ez énvelem”, kérdezi, amikor ráébred, hogy abban a korban kutakodik, amikor a szülei voltak fiatalok. A szülők nemzedékét ez a generáció megveti. „Mindegyik elődjüknek volt valami takargatnivalója, nemcsak a történelmi múltból [...] Kicsinyes megélhetési igyekezetük, homályos aggodalmaik az örökös önsajnálattal, amivel fertőzni akarták a fiaikat is. Ők a korabeli társadalom szolgálói [...]. Úgy voltak vele [a szülők], hogy történt velük hajdan valami nekivadult méltánytalanság, amiben ők a fiatal éveikért irgalmatlan büntetést kaptak, de az [...] mehet a temetőbe, porladjon csak széjjel a jelen ürességben.” (117–118.)

Bereményi nem titkolja székszisét saját története érvényével kapcsolatban. Egyszerre van belül a történeten mint Dobrovics, és kint, rátekintve most már saját félévszázados írói (és persze filmes) pályájára. Dobrovicsként „félreeső történet”-nek mondja a haver eredete utáni nyomozást (176.). Aztán mintegy felfedezve az összefüggéseket megállapítja, hogy milyen görcsös volt az ő igyekezete is, mint a Doxát szentként tisztelő rajongóké, hogy „el akart térni a felmenőitől, akár az élete árán” (190.) is. Hogy aztán rájőjön „a minta titkosan is szőhet szálakat, senki sem tud elszakadni tőle”. Önirónia felső fokon, ahogy rájön Dobrovics, hogy nem tudja „visszhangzó dimenzióba” helyezni ezt az ő szerelmi történetét. Ezt az igazán extraravagáns, sok elemében megmagyarázhatatlanul különös történetét. „Sokáig vesztegelt [...] a vakvágányon, és végül is ráismert, hogy az ő ismerősei nem helyezhetők bele az emberiség történelmébe. Legfeljebb odatévedtek. S hogy ki halt meg, ki tévedett, ki maradt életben, kitől mi tellett, mit miért cselekedett, azt nincs az az általánosítás, történelmi kutatás, lélektani tippelgetés, hogy Dobrovics meg tudná mondani. Itt eredetkutatni felesleges.” (228.)

Nincs mese, a fordulatot nyersanyag legyőzte íróját. A mindvégig élénk és olvasmányos történetben összekeverednek a különös és a tipikus régről ismert és vitatottsága ellenére is létező alakzatai. A történet tele extremitással, megszállott alakokkal, mintha még most is tagadni akarná Bereményi a társadalmi determinációt. Miért is nem lehetett bevallani, hogy ki Doxa apja, kérdezi az olvasó? Mi volt benne valójában a szégyellnivaló? Hogy Szemző is egzaltált volt és nem tudott

megbirkózni az étellel? Miért is nem lehetett a történet lélektani mélyére menni? Van apa (*aparegény*) – de mire megyünk vele? A sztori maradt a középpontban, jól megformált magas szintű, végig lebilincselő *lektűr*. Lektűr? Bőségesen instruált szélesvásznú filmnovella. Rengeteg jelzéssel a jelmez- és látványtervezőnek. Tipsi, azaz dr. Selmeczi „régies házikabát, jól vasalt nadrág, papucs Úriember. [...] Gondosan megkötött selyem nyakravalója, zöld köves gyűrű. Megkopott jómódúsági jelmez...” (Tipsi melleleg valóban úriember, a szó legjobb értelmében. Az ostrom után miután Szemző Bébi és a nőt bujtató emberek szeme láttára átveti magát a függőfolyosó korlátján, feleségül veszi Bébit, akinek támasza lesz, mert, el akarván távolítani a szerelem szót azt mondja, valami „láthatatlan kapocs” összefűzi vele, egészen a nyomozós történet idejéig. Dobrovics kénytelen is elismerni, hogy az „egész brancsban őt, Tipsi bácsit tartja a legjobb fejnek”. *Szerelmi regény?* Annak is kihagyásos, mert Tipsiről is keveset tudunk, csak *külső* figuráját látjuk. Érteni véljük az ő történetét is, de a regényt olvasva mindvégig ilyen külső, személyes fantáziából megtárgált olvasatokkal egészítjük ki a fukar, elhallgató, nem analizáló szöveget.) Vásznonra kívánczik az egykori Muskátli presszó üvege mögött ülő „szubkulturális nemzedéki halandzsa”-társaság is. A kultúrdeviancia láttató leírása. A *Vadnai Bébi* nemcsak nevelődési regény, emellett *szociokulturális* láttelel is, asszociációkat elindító szignálok gyűjteménye, atmoszféra-gubanc. Visszailleszkeedik, visszaréved a késő hatvanas és kora hetvenes évekbe, amelyről Bereményi dalszövegei (és Cseh Tamás kongeniális hangja, sejtető előadásmódja) gyakran többet árulnak el, mint a vaskos történelmi elemzések. Bereményi érez és érezni tanít. Ehhez a szavak kevesek, nem is bánik jól velük, olykor rémesen pongyola jelzők és mondatok szaladnak ki tolla alól. (Dobrovics még golyóstollal ír, aztán írógéppel.) Nem véletlenül mozdult el Bereményi Géza pályája a színház és a film felé, hogy egy vaskos közhelyet mondjunk magunk is. Szüksége volt és van a vizualitásra és a színészi-emberi többletgesztusokra. A fordulatok – van belőle bőven, egészen Doxa örülési jelenetéig – legyőzték a kommentárokat, a történethez kapcsolódó „felnőtt” reflexiókat. Azok megmaradnak a pályakezdő író – *művészregény?* – próbálkozó közhelyszótáránál. Lehet, hogy szándékosan, de ez nem válik a regény előnyére. Műfajtan marad. Kevercs. A kritikusnál egy generációval idősebbek számára bizonyára *kulcsregény* is.

A bevezetőben már felemlített *Fiatal magyar prózaírók 1965–1979* című kötetből kimaradt Esterházy Péter, noha a jelzett végdátumig két kötete is megjelent, a *Fancsikó és Pinta*, valamint a *Pápai vizeken ne kalózkodj!* Esterházy és (a nemzedéket nemzedékké összepréselő kötetben szereplő) Nádas Péter vitték radikálisan új utakra a magyar prózát. Magától értetődő, hogy ahhoz a forgataghoz, amit Bereményi felidéz, egészen más módon közelítenének. Talán egy filmes példa illusztrálhatja, milyen eltérésekről van szó. Mindkét film rendezője Gothár Péter. A *Megáll az idő* (1981) könyvét Bereményi írta. Az *Idő van* (1985) Esterházy víziója a *történelemszünet*ről. Az élesen széttartó utakban is van közös, az eltérés oka is felfedezésre vár. Itt van a számvetés ideje. A Bereményi „életműinterjú” (Mester Ildikó) után egy Bereményi-monográfiát hiányolunk, amely visszahelyezi, visszaiktatja Bereményit eredeti, írói közegébe. (*Magvető*)